

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

REFLECTIES

Circulaire causaliteit bestaat niet; de ontwikkeling van systemisch werken in de Nederlandse GGZ¹

INLEIDING

In dit essay zijn drie verhaallijnen vervlochten. Het verhaal van het ontstaan van het vak, het verhaal van de maatschappelijke ontwikkelingen in de tweede helft van de vorige eeuw en het verhaal van een familie die in therapie gaat. Het is een essay met grote penseelstreken; aan de hand van enkele ervaringen van een familie met de geestelijke gezondheidszorg (GGZ) wordt in grove lijnen de ontwikkeling van de systeemtherapie in Nederland geschetst. Slechts een aantal gezinstherapeutische oriëntaties komt aan bod. De maatschappelijke ontwikkelingen accentueren zowel de aangemelde problematiek als de benadering van de therapeuten en van de instellingen waarin zij werkzaam zijn. In dit essay wordt veel meer niet verteld dan wel verteld, hierdoor wordt de verbeelding aangesproken en kan de lezer er zijn eigen ervaringen en verhaal doorheen weven. Besloten is het verhaal te vertellen in twee afleveringen. Deze eerste aflevering loopt tot 1975.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de gezinstherapie in de Verenigde Staten van Amerika tot bloei en in 1965 was er het eerste congres over gezinstherapie in Nederland, bijgewoond door 35 deelnemers, vooral uit het maatschappelijk werk. Het is nog een jong vak, hier nog geen veertig jaar oud. De eerste jaren kenmerkten zich door groot enthousiasme over de mogelijkheden van deze nieuwe benadering van psychische problemen. Het was een revolutie, niet weer een nieuwe theorie over psychisch lijden van individuen en een nieuwe techniek voor de hulpverlening, maar een totaal andere wijze van begrijpen en handelen in

1 Dit verhaal, vanaf 'Prelude', was een voordracht op het jubileumcongres ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de NVRG, gehouden op 19 september 2003 te Amsterdam.

de geestelijke gezondheidszorg. Gezinstherapeuten zouden de GGZ hervormen en laten zien dat psychiatrische ziekten te genezen waren met gezinstherapie. Het beginners-elan zorgde voor grote creativiteit en bijbehorende nieuwe ontwikkelingen die veelbelovend waren, anderzijds was er een schaduwkant, het enthousiasme leidde ook tot een zekere 'blindheid' voor individueel lijden. Alles was interactie, alles circulair, en zo konden incest, onderdrukking, mishandeling, maar ook (ontwikkelings)stoornissen door gezinstherapeuten over het hoofd worden gezien. Daarbij leidden de soms overtrokken aanspraken tot een arrogante houding ten opzichte van collega's, maar ook ten opzichte van patiënten. Daarin stonden de gezinstherapeuten echter niet alleen. De tweede helft van de vorige eeuw was er in de GGZ een duidelijke scholenstrijd merkbaar. Verschillende stromingen trachten hun identiteit en waarde te legitimeren door het bekritisieren van andere therapeutische oriëntaties. Het opvallende van de gezinstherapeuten was dat ze zich voortdurend bezighielden met de context van problemen maar zich tegelijkertijd maar ten dele bewust waren van de grotere maatschappelijke context. Het kerngezin werd niet gerelativeerd. In vrijwel alle theorievorming van de eerste twee decennia waren complete middenklassegezinnen met een werkende vader, zorgende moeder en twee kinderen het uitgangspunt. Symptomen werden vooral in verband gebracht met het disfunctioneren van het ouderpaar, wat er in de praktijk vaak op neer kwam dat moeders openlijk of meer bedekt werden beschuldigd. Vaders werden eerder gekoesterd, met het doel hun betrokkenheid bij de kinderen te vergroten. Ouders moesten het gezag uitvoeren en kinderen moesten die structuur aanvaarden. Anders ging het mis. Er waren natuurlijk verschillende invalshoeken. Ivan Boszormenyi Nagy kwam met het begrip 'relationele ethiek', de balans van geven en nemen tussen generaties ouders en kinderen. Ook hij had uitgesproken ideeën over wat functioneel en disfunctioneel was in families. Symptomen werden stevast verbonden met verbroken contacten of loyaliteitsconflicten in families. Ook andere perspectieven binnen de relatie- en gezinstherapie van deze jaren kenmerkten zich door een groot geloof in wat deze benadering te bieden had en door duidelijke ideeën over hoe relaties, gezinnen en families volgens de in die theorie behandelde criteria moesten functioneren. Circulariteit werd hier vaak schijn, in werkelijkheid werd er gezocht naar een oorzaak van symptomen en de schuld werd gevonden in het ontbreken van gezag, overbetrokken zijn van moeders, relatieproblemen van de ouders, het

onderdrukken van emoties of het verbreken van contacten.

De tweede verhaallijn betreft die van de maatschappelijke context. In de tweede helft van de vorige eeuw zijn er veel transitie geweest. In de vijftiger jaren was het heteroseksuele kerngezin de dominante leefvorm. Vaders moesten goede kostwinners zijn, voor nageslacht zorgen en vrouw en kinderen beschermen. Annie M.G. Schmidt zei het zo: 'Vaders zijn alleen maar voor de centen en de rest is flauwekul'. Moeders moesten vooral thuiszitten met de theepot, zorgen dat man en kinderen goed verzorgd werden en dat de kinderen goed leerden, en zij werden geacht voortdurend beschikbaar te zijn om deze taken uit te voeren. Zij waren verantwoordelijk voor het geluk van alle gezins- en familieleden en als er iets mis ging lag het toch vooral aan slecht moederschap. Hierin is een kentering gekomen door de emancipatiegolf in de vorige eeuw, waardoor vrouwen bevrijd werden uit deze onderdrukkende positie, meisjes mochten doorleren en jongens ook moesten helpen met de afwas. Door de bijstand is scheiden voor veel meer mensen mogelijk geworden, waardoor er meer eenoudergezinnen en samengestelde gezinnen zijn ontstaan. Er is ook een emancipatieproces voor homoseksuelen op gang gekomen en eveneens voor andere minderheidsgroepen. Daarbij is Nederland een multiculturele samenleving geworden. Al deze ontwikkelingen hebben de mogelijkheden en variaties in samenlevingsvormen voor de burgers vergroot, wat gepaard is gegaan met een toenemende onzekerheid over heersende waarden in onze samenleving en de normen die daarbij horen.

De derde vertellijn is de subjectieve ervaring van de leden van een willekeurige familie die te maken krijgt met verschillende gezinstherapeuten. Wat hebben die mensen gewenst, ervaren, gedacht en gevoeld wanneer zij bij ons waren, overgeleverd aan de willekeur van dat moment, die instelling en die therapeut? Welke betekenis zouden zij hebben gegeven aan hun ervaringen?

Mijn eigen ervaringen in mijn professionele en persoonlijke leven vormen de samenhang in het essay.

PRELUDE

Maria en Henk zijn vlak na de oorlog getrouwd. Maria kwam uit het katholieke zuiden, waar Henk het laatste jaar van de oorlog met gevaar voor eigen leven naartoe was gevlucht. In de Pijp in Amsterdam was immers niets meer te eten en liep hij ook nog gevaar te worden opgepakt voor de *Arbeitseinsatz*. Hij had een schuilplaats gevonden bij een oom van Maria.

Maria's familie vond het maar niets dat ze ging trouwen met een ongelovige noorderling. Het was een sobere bruiloft, alles was nog op de bon. Henk kon werk vinden als lasser in Rotterdam, werk te over in de wederopbouw van die stad. Maria voelde zich niet thuis in Rotterdam en had heimwee. Trots weerhield haar ervan met hangende pootjes naar de moederschoot terug te keren. Met het krijgen van kinderen lukte het niet erg. Maria had slechts waarschuwend horen praten over seks en ze vond het allemaal erg eng. Henk was op straat voorgelicht en hij wilde wel. Maria ontwikkelde een afkeer van zijn aanrakingen en Henk vond dat een goede reden om vreemd te gaan. Er kwam meer en meer ruzie. Maria wendde zich in haar wanhoop tot een priester. Die zei dat God wilde dat ze kinderen zouden krijgen, dan kwam het allemaal wel goed, en hij droeg haar op met het maatschappelijk werk van de kerk te gaan praten. Zij kwam terecht bij een struise, warme vrouw die haar recht toe recht aan voorlichting gaf en haar vertelde hoe ze ook zelf van aanraking zou kunnen genieten. Maria voelde zich serieus genomen en nam zich voor nu zo snel mogelijk zwanger te worden. Dat lukte. In 1952 werd eindelijk het eerste kind geboren, een gezonde zoon, Rob. Ze hoorden er weer bij en Henk en Maria verzoenden zich. Maria wijdde zich geheel aan haar zoon en bijna twee jaar later kwam er nog een dochter, Eva. Maria was een toegewijde moeder en huisvrouw, Henk zorgde voor voldoende inkomen en het leven leek evenwichtig en voorspelbaar. Er waren de gewone, dagelijkse ruzies, bijvoorbeeld over seks, want na de kinderen had Maria geen zin meer, over geld, over de familie of over de rotzooi die man en kinderen voor Maria lieten slingeren; het hoorde erbij.

Eva ontwikkelde zich voorbeeldig. Zowel op school als sociaal bleek ze een succesnummer. Zoon Rob bleek juist een moeilijke jongen. Hij werd gepest en had ook vaak ruzie met andere jongens. Maria kwam overal voor hem op en probeerde hem met raad en daad te steunen. Henk ergerde zich aan zijn zoon en vond hem maar een slappeling, een moederskindje. Zijn schoolprestaties vielen tegen. Vooral Maria had verwacht dat hij, met haar steun, wel hogerop zou komen. Hij kon de mulo niet bolwerken en ging naar de lts om automonteur te worden.

EPISODE 1

Op zijn zeventiende begon het echt mis te gaan. Rob ging niet meer naar zijn werk, bleef thuis hangen op de bank, uitte zich

somber of agressief opstandig. Henk werd woedend op zijn passieve zoon maar moeder suste de strijd en wilde haar zoon begrijpen. Eva probeerde iedereen op te vrolijken. Vader Henk ging meer en meer van huis, hij kon de sfeer thuis niet meer verdragen. Hij voelde zich een buitenstaander. Op zijn achttiende verjaardag was Rob verdwenen en hij bleef ook de hele nacht weg. In de morgen kwam hij als een verzopen kat thuis en wilde niets vertellen. Moeder besloot nu hulp in te roepen. Zij dacht terug aan de maatschappelijk werkster die haar in 1950 zo goed geholpen had, ze zou eens nagaan of die nog op hetzelfde bureau werkzaam was. Dat bleek niet het geval, maar een intakegesprek was wel mogelijk. Volgens de nieuwe aanpak, we schrijven 1970, moest moeder wel haar man en de twee kinderen meebrengen. Dat leek haar nogal een opgave. Thuis aan tafel legde ze de vraag aan hen voor. Dochter Eva was direct bereid: 'Ik heb zelf geen probleem maar als het nodig is, wil ik wel mee'. Vader vroeg zich af of het nodig was om Eva met de problemen te belasten, met haar ging het juist goed. Zelf voelde hij er ook niet veel voor. Rob moest gewoon eens ophouden met dat geklooi en aan het werk gaan. Rob zelf wilde al helemaal niet mee. 'Ik heb problemen', zei hij, 'daar hebben anderen niets mee te maken'. Moeder barstte aan tafel in huilen uit. 'Ik sta ook overal alleen voor', riep ze uit. Tegen moeders tranen was vader niet bestand en hij zei toe dan wel een keer mee te gaan als ze dat zo graag wilde. Rob deed er het zwijgen toe en er werd een afspraak gemaakt voor het hele gezin. Op de bewuste dag was Rob natuurlijk weer zoek, moeder had hem wel tien keer helpen herinneren maar hij was niet te traceren. In haast vertrokken vader, moeder en dochter, allen keurig gekleed voor de afspraak, om nog op tijd te zijn. Een jonge man van rond de dertig jaar, met halflang haar en in spijkerbroek en T-shirt, haalde hen een kwartier te laat op in de wachtkamer. Na zich joviaal voorgesteld te hebben als Karel vroeg hij waar de zoon was. Moeder legde omstandig uit hoe het haar, ondanks veel inspanning, niet gelukt was haar zoon mee te krijgen en dat het ook al moeilijk was geweest vader te motiveren voor het gesprek. 'Dan kan het gesprek helaas niet doorgaan', was het onverbidelijke antwoord. 'Wij kunnen u wel helpen, maar alleen als het hele gezin aanwezig is, anders kunnen we niets voor u doen.' Karel gaf een nieuwe afspraak door en nam wederom joviaal en met een hartelijke stem afscheid, de familie verbouwereerd achterlatend. In de auto terug ontbrandde vader: 'Wat zijn dat voor manieren, wat denkt die lummel wel, neem ik daarvoor een halve vrije dag, daar kom ik nooit meer'. Moeder

deed er het zwijgen toe, ze vond het ook een beetje raar en voelde zich erg in de steek gelaten. 's Nachts lag ze te piekeren..., stel nu dat die man gelijk had, het ging toch immers om Rob? Ze besloot alles in het werk te stellen om haar zoon mee te krijgen. Om haar man vriendelijk te stemmen, begon ze met hem te vrijen. 'Je moet zeker wat van me', zei hij speels, maar hij ging er graag op in. Vervolgens bewerkte zij hem: 'Stel nou dat het helpt, zo kan het toch ook niet verder, kan jij hem niet meekrijgen?'. Henk liet zich overhalen nog een keer mee te gaan. Ze besloten Rob niet op de hoogte te stellen van de volgende afspraak maar hem er ter plekke mee te confronteren. De gezamenlijke actie werkte en dit keer zat het hele gezin in de wachtkamer. Therapeut Karel complimenteerde vader uitvoerig met zijn komst en zijn betrokkenheid bij het gezin. Hij begreep hoe moeilijk het was twee keer vrij te nemen van zijn werk, maar legde ook uit hoe ongelofelijk belangrijk vader was voor het gezin en voor de beterschap van zijn zoon. Hij vroeg hoe het gelukt was Rob mee te nemen en vader vertelde over zijn doortastende aanpak. De therapeut complimenteerde hem uitvoerig en gaf vader de opdracht daarmee door te gaan. Moeder moest zich juist wat meer op de achtergrond houden, zij was overbetrokken geraakt op haar zoon. Eigenlijk maakte therapeut Karel zich meer zorgen om dochter Eva. Zij leek zich te veel aan te passen en niet genoeg toe te komen aan haar differentiatie, ze puberde niet genoeg. Moeder begreep niet zo goed wat hij bedoelde. Zij kreeg het vage gevoel dat zij het allemaal fout had gedaan en dat haar man het nu moest herstellen. Ze voelde zich rot maar durfde niets meer te zeggen uit angst weer 'overbetrokken' genoemd te worden door therapeut Karel. Ze zag dat haar man het wél prettig vond en ook Eva genoot van de aandacht die ze opeens kreeg. Dat maakte veel goed voor moeder. Iedereen was bereid terug te komen voor de volgende keer.

EPISODE 2

Vijf jaar later, 1975. Eva is nu 21 en kan haar draai niet vinden. Ze heeft een secretaresseopleiding gevolgd maar vindt werken als secretaresse vreselijk. Af en toe heeft ze een vriend maar echt warm loopt ze niet voor de liefde. Ze woont nog thuis en is vaak dwars en opstandig. Met haar moeder wil ze niet praten en haar vader vindt ze helemaal onmogelijk. Moeder denkt wel eens aan wat therapeut Karel zei, dat ze niet genoeg puberde enzo, misschien moest ze dit maar zien als een verlate puberteit. Ze pro-

beert er met vader over te praten maar die zit met problemen op zijn werk waar nogal wat ontslagen vallen. Uiteindelijk belt ze therapeut Karel, misschien weet hij raad. Het is niet zo makkelijk hem te spreken te krijgen maar na vele pogingen lukt het. Hij weet zich te herinneren wie zij zijn, dat geeft Maria een plezierig gevoel. Hij zegt dat ze boffen want dat er net een beroemde therapeut langskomt bij wie ze een consult kunnen krijgen. Maria begrijpt het niet helemaal, maar blijkbaar hebben ze geluk, dat mag ook wel eens. Ze laat zich nog eens uitleggen dat er een heel beroemde professor uit Amerika komt met een ingewikkelde naam, iets met Bos en met Nuts of iets dergelijks, die veel verstand heeft van de problematiek waar zij juist mee zitten en dat het erg kan helpen als hij zijn visie geeft. Er zit wel een groep die de zitting volgt maar dat zijn allemaal collega's, ze hoeven zich nergens zorgen over te maken. Moeder maakt de afspraak en stelt thuis man, zoon en dochter op de hoogte.

In het centrum worden zij begroet door Karel die joviaal doet als altijd, maar toch een gespannen indruk maakt. Hij vraagt ze nog even te wachten want ze zijn nog bezig met de voorbespreking. Hij vertrekt weer door een deur en in een glimp ziet vader een zaal vol mensen. 'Zeg, wat is dit eigenlijk voor een poppenkast', begint hij bars. Moeder sust: 'Karel zei dat we ons nergens zorgen over hoefden te maken, het zijn allemaal collega's, laten we nu maar gewoon afwachten'. Ook Eva en Rob beginnen te sputteren en willen weg. Op dat moment komt Karel die hen hartelijk meeneemt en binnenleidt in een ruimte vol microfoons, een grote rijdende videocamera met een cameraman erachter, een oude heer die zich voorstelt met de onverstaanbare naam, en een aardige vrouw die voor hen zal tolken. De oude heer is de beroemde professor. Hij zit met een blocnote op schoot en zegt allerlei aardige dingen in het begin. Moeder probeert het allemaal goed te volgen, maar is erg afgeleid door alle apparatuur en het gedoe. Ook ziet ze dat Henk niet op zijn gemak zit en dat Eva en Rob zich ergeren. Ze voelt zich verantwoordelijk voor dit gebeuren en neemt zich voor er alles aan te doen om het tot een goed einde te brengen. Opeens vraagt de tolk waarvoor ze hier zijn. Maria vertelt over Eva, over hoe zonnig ze altijd was en over hoe veranderd ze nu is. Ze hoopt dat die professor nu maar vragen aan Eva gaat stellen en eruit zal krijgen wat haar dwars zit. Ze heeft dat zelf al vaak genoeg geprobeerd maar haar lukt het niet. Ze vreest dat Eva iets naars is overkomen, een verkrachting ofzo, en dat Eva dat niet durft te vertellen. Er moet toch wat zijn, deze man krijgt het er vast uit. Daar denkt ze aan terwijl die man

steeds maar doorvraagt over haar, haar familie, haar ouders en grootouders. Ze hoort zichzelf vertellen dat ze haar familie nauwelijks meer ziet, dat ze het niet eens waren met haar huwelijk met een ongelovige Amsterdammer en dat het ook totaal niet botert tussen Henk en haar familie. Ze kan een huilbui niet onderdrukken en voelt hoe het haar raakt zo over haar familie te praten. Dan vraagt de professor aan Rob en Eva hoe die geprobeerd hebben de ouders te helpen. Hij vraagt naar hun ervaringen met de grootouders en hij maakt hen duidelijk dat eerst Rob met zijn problemen en nu Eva de last van het verbroken contact op zich hebben genomen. Hij vraagt of de ouders hebben gemerkt hoe de kinderen hen steeds hebben geholpen. Hij keert zich aan het eind naar therapeut Karel en zegt dat hijzelf de familie zou helpen weer contact te krijgen met de familie van moeder. Ook als vader Henk zelf niet wil gaan, zal hij zijn vrouw moeten laten gaan zodat de bron van vertrouwen tussen haar ouders en Maria weer geopend kan worden. Pas dan zullen ook Rob en Eva bevrijd zijn en verder kunnen.

Wanneer ze in de auto zitten op weg naar huis heerst er een wat verwarrende stilte. Ieder heeft het gevoel dat er belangrijke dingen zijn gezegd, maar ze snappen niet precies wat er gebeurd is. Henk vindt het best dat Maria weer naar haar zussen en broers toegaat, als hij maar niet altijd mee hoeft, als hij dat gezeik maar niet weer aan zijn kop krijgt. Maria voelt zich geraakt. Ze heeft allerlei herinneringen aan haar jeugd. Ze neemt zich voor haar zus Ada weer eens te bellen. Ook voelt ze zich schuldig; blijkbaar ligt het toch allemaal aan haar, dat was vorige keer ook. Ze doet de foute dingen en neemt de foute beslissingen waardoor anderen in de knoei komen, terwijl ze toch steeds probeert alles goed te doen. Moeder krijgt weer een forse huilbui in de auto, Eva slaat een arm om haar heen. Dat is in lange tijd niet gebeurd.

In het volgende nummer leest u hoe Maria, Henk, hun kinderen met hun partners en hun kleinkinderen verder reizen door hun leven en hoe systemisch werkende therapeuten zich daar met meer en minder succes mee bemoeien.

Justine van Lawick